

Терміносистема базових понять педагогічної інноватики // Нові технології навчання. Наук.-метод. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. – Київ-Вінниця, 2011. – Вип. 69. Частина 1. – С. 70-75.

УДК 371.2 (09)

Коновальчук І. І., к.п.н., доцент
Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир

ТЕРМІНОСИСТЕМА БАЗОВИХ ПОНЯТЬ ПЕДАГОГІЧНОЇ ІННОВАТИКИ

В статті определены исходные позиции и требования, раскрыты принципы формулирования терминосистемы понятий педагогической инноватики, которая должна выступать основой для построения инновационных теорий, разработки моделей и технологий развития образования. Проанализировано сущность, выделено категориальные признаки основных понятий инноватики в их целостности.

Ключевые слова: терминосистема педагогической инноватики, новация, нововведение, инновация, инновационный процесс, инновационная деятельность.

Стан розвитку інноватики як науки визначається сформованістю власного категорійно-поняттєвого апарату, без якого ніяка наука не має права претендувати на самостійний статус. Чітка й аргументована, внутрішньо несуперечлива система понять дозволяє проводити теоретичні й прикладні дослідження, в тому числі пов'язані з розробкою й реалізацією інновацій у загальноосвітніх навчальних закладах.

Разом з тим аналіз наукових праць, в тому числі й дисертаційних, свідчить про наявність низки протиріч у формулюванні терміносистеми освітньої інноватики: відсутність системності у визначенні понятійного поля інноватики; неоднозначність у трактуванні понять, що призводить до смислової неточності в інтерпретації певних фактів і явищ реальної дійсності; в обсязі понять не встановлюється їх ієрархія відповідно до змістового значення по відношенню до системоутворювальної категорії; не визначаються взаємозв'язки між окремими поняттями, що не дозволяє встановити цілісність системи понять; запозичення термінів з інших наукових галузей відбувається без урахування специфіки предмету освітньої інноватики, що приводить до неточної смислової інтерпретації понять.

Тому метою статті є обґрунтування вихідних позицій формулювання терміносистеми педагогічної інноватики, визначення її змісту, структури та уточнення значення основних понять.

Розкриваючи закономірні зв'язки реальної дійсності, наука виражає їх в абстрактних поняттях, схемах, теоріях.

Окремі поняття науки абстрактні й суб'єктивні. В науковій теорії, яка є вираженням чогось цілого, тенденцією розвитку предмету дослідження, проявляється об'єктивність змісту понять науки, які певним чином пов'язані між собою й утворюють цілісність. Наукова теорія має місце при умові, коли узагальнені нею знання згорнуті в системі внутрішньо взаємопов'язаних між собою понять [16, с. 37].

Терміносистема педагогічної інноватики – це цілісність понять, які у своїх взаємозв'язках визначають вихідні теоретичні позиції та розкривають зміст основних теоретичних і практичних задач, які вирішує інноватика як наукова галузь. Сформульована на сьогодні система базових понять відображає загальне уявлення про категоріальне поле інноватики. Разом з тим, як слушно зауважує О. Попова, “проблеми упорядкованості та строгості використання термінології педагогічної інноватики досі залишаються невирішеними... Багато термінів тлумачаться неоднозначно, причому нерідко в одному контексті” [12, с. 24].

У методології наукової діяльності наголошується, що кожна наукова теорія формується з огляду на одну або кілька ідей чи фундаментальних понять. Прагнучи логічності стрункості, внутрішньої несуперечливості, замкнутості теорії, дослідник має прагнути до того, щоб у її підґрунті було якнайменше вихідних понять, ідей і співвідношень між ними. Усі основні ідеї, фундаментальні поняття не повинні бути похідними від інших ідей. За недотримання цієї умови розвивається не теорія, а сукупність ідей, понять, принципів, які не можуть бути єдиною, несуперечливою, замкнутою теоретичною системою [16, с. 39-40]. Виходячи з цих позицій вважаємо, що терміносистема освітньої інноватики має слугувати основою для побудови інноваційних теорій та розробки технологій їх практичної реалізації.

Для досягнення цього при побудові терміносистеми педагогічної інноватики необхідно дотримуватися таких вимог:

- її структуру мають складати основні фундаментальні поняття;
- кількість цих понять має бути обмежена, разом з тим достатня для побудови теоретичних систем, моделей, концепцій, які обґрунтовують проблемне поле інноватики як науки;
- до її складу мають входити найбільш витлумачені терміни, трактування яких однозначне, не тавтологічне й не суперечить одне одному;
- базові категорії мають бути вибудовані у певній ієрархії і субординації відповідно до значущості та теоретичного наповнення сутності;

- між поняттями необхідно встановлювати взаємозв'язки, які забезпечують цілісність системи понять.

Становлення інноватики як самостійної науки визначається сформованістю її предмету, який описується такими поняттями як новація, нововведення, інновація, інноваційний процес, інноваційна діяльність.

Однак при всій широті вживання зазначених понять у вітчизняній та зарубіжній літературі вони не є ні достатньо розведеними за своїм змістом, ні однозначно визначеними. Ю. О. Карпова зазначає, що термінологічна неясність в області інноватики відображає як динамічно розвиваються статус цієї науки й процеси суспільного розвитку, що випереджають можливість їх адекватного наукового осмислення. Необхідно врахувати і той факт, що термінологічна невизначеність, неясність перешкоджає своєчасному осмисленню наукових досягнень в області інноватики, їхньої трансформації в освітні знання [7, с. 15].

За образним порівнянням Г. І. Герасимова й Л. В. Ілюхіної за концептуальністю, змістовною інтерпретацією та спрямованістю застосування понять інноватики безмежно широке й складає досить строкату дослідницьку палітру [3, с. 11].

Вважаємо, що базовим, системоутворювальним поняттям у терміносистемі інноватики виступає категорія "інновація". Таке твердження ґрунтується на таких підставах: інновація є метою і результатом, причиною і наслідком змін певного об'єкту; інші поняття ("інноваційний процес", "інноваційна діяльність", "інноваційна система" і т.п.) виступають як похідні по відношенню до цієї категорії, яка надає їм нових змістових значень; поняття "інновація" визначає ієрархічність, упорядкованість понятійного поля інноватики, суттєвість зв'язків між його складовими. Разом з тим на сьогодні не існує універсального, визнаного й прийнятого всіма дослідниками визначення поняття "інновація".

Вирішення наявних проблем в упорядкуванні понятійного поля інноватики потребує методологічного рівня аналізу відповідно до основних принципів створення категорійно-понятійного апарату: історизму, системності, інтегративності, повноти та цілісності, контекстності, автономності, надпредметної спрямованості, узгодженості.

Принцип історизму передбачає вивчення терміносистеми інноватики в контексті її виникнення, становлення та розвитку як науки в певних культурно-історичних умовах, що детермінують зміст понять, їх зв'язок, певні закономірності та суперечності. Г. І. Герасимов та Л. В. Ілюхіна досліджуючи сутність і соціальні механізми інновацій в освіті наголошують, що це поняття, діючи в певних історичних і соціокультурних умовах, наповнюється новим змістом і несе новий смисл відповідно до цих умов [3, с. 13-14].

Принцип системності орієнтує на встановлення цілісності системи понять, встановлення ієрархічності, наступності, взаємозалежності понять інноватики. Саме зв'язок понять "інновація" і "система" в ракурсі прогресивних перетворень а також взаємодії чи протиріччя нового й традиційного при введенні елементів новизни в систему вважається найбільш продуктивним у встановленні сутності понять інноватики.

Принцип інтегративності дозволяє екстраполювати в системі понять освітньої інноватики положення філософської, загальнонаукової та міждисциплінарної методології. Разом з тим дослідники часто, не вникаючи в концептуальний смисл і сутність, запозичають визначення понять з інших наукових галузей і майже автоматично переносять їх на явища педагогічної дійсності не завжди враховуючи специфіку інноваційних процесів в освітній сфері. При цьому, як пише І. А. Азюн, "за однією й тією ж назвою категорії, підходу часто-густо приховуються різні, іноді суттєво відмінні чи навіть протилежні розуміння" [5, с. 59].

Відповідно до принципу контекстності зміст поняття завжди включений у певний соціальний контекст, визначається умовами, особливостями явищ і процесів тієї наукової і професійної сфери, які відображає це поняття. Внаслідок цього саме поняття наповнюється новим змістом і набуває іншого смислу. "Отож, виводити сутність поняття необхідно з орієнтацією на те місце в культурі й соціальній реальності, яке знімається ним як даність. Інакше відбувається неминучий відрив терміну від поняття, що сприяє множенню сутностей" [3, с. 14].

Принцип повноти та цілісності визначає вимоги до компонентного складу понять терміносистеми педагогічної інноватики, обсяг яких повинен бути достатнім для побудови концептуальних положень освітньої інноватики. Цілісність надає системі понять нової емерджентної властивості, яка більша суми властивостей її складових. Цілісна властивість є результатом зв'язків між поняттями. Внаслідок диференціації, інтеграції, оптимізації окремих понять в системі виникають нові теоретичні утворення.

Принцип автономності визначає самостійність системи категорій інноватики які визначають її проблемно-дослідницьке поле. Прагнення до автономності притаманне будь-якій системі й проявляється як спосіб зберегти свою структуру, унікальність і відмінність від інших подібних об'єктів.

Принцип надпредметної спрямованості передбачає методологічний, загальнотеоретичний рівень концептуалізації понять, на основі яких визначаються похідні, більш вузькі, конкретнодисциплінарні терміни. У змістовному плані, як вказує Н. Р. Юсуфбекова, такий шлях оптимально поєднує можливості інновації як особливої сфери теоретичного знання зі специфікою організації системи освіти в цілому й освітнього процесу зокрема [18, с. 7-8].

Принцип узгодженості вимагає уніфікації понять інноватики, їх несуперечливості між собою а також відносно інших педагогічних категорій і понять. Невід'ємна якість наукового поняття – однозначність, яка дозволяє досягнути єдиного розуміння його всіма науковцями.

Попередній аналіз літератури свідчить про різноманітність підходів до тлумачення поняття "інновація" і відповідно безліч його визначень. Розбіжності у тлумаченнях спричинені неоднаковим баченням їх авторами сутнісного ядра, а також радикальності нововведень [6, с. 23].

Разом з тим, вже в перших роботах Г. Тарда, Й. Шумпетера і М. Г. Кондратьєва, які відносяться до періоду

становлення інноватики як теоретичної галузі знань, що забезпечує вивчення й використання законів цілеспрямованої зміни в якості нововведень, інновація трактується як поліфункціональне поняття.

Для систематизації категорійних ознак й уточнення змісту поняття “інновація” нами було використано метод контент-аналізу. У ході узагальнення результатів контент-аналізу було виділено стійкі категорійні ознаки сутнісної сторони інновації: практична реалізація новацій, виникнення нової якості не притаманної раніше об’єкту інновації, перехід чи переведення системи з одного стану в інший внаслідок змін, які вносить в нього інновація, спеціально організований процес, спрямований і керований для досягнення визначеного результату, діяльність суб’єкта інновацій.

Виявлено, що часто поняття “інновація” ототожнюється з поняттями “новація”, “нововведення”, які використовуються як синоніми, однак ряд вітчизняних авторів їх диференціюють (М. В. Артюшина, М. І. Лапін, В. Ф. Паламарчук, І. П. Підласий, В. В. Стадник, А. В. Хуторський, О. І. Шапран та ін).

Більшість визначень поняття “інновація” ґрунтуються на концепції австрійського вченого Й. Шумпетера, який увів термін „інновація” до широкого наукового обігу з метою позначення практичного засобу для задоволення нової чи вже відомої потреби суспільства й вважав відкриття, винахід нового початковою подією, а впровадження – завершальною подією, розглядаючи інновації з погляду практичного застосування. Під інновацією він розумів “зміну з метою запровадження і використання нових видів споживчих товарів, нових виробничих і транспортних засобів, ринків і форм організації в промисловості” [17, с. 455]. Таким чином, новація після прийняття до реалізації та розповсюдження набуває нової якості – стає інновацією.

М. В. Артюшина визначає новацію як все те нове, що пропонується до використання, може бути використаним для вдосконалення певної системи. Запроваджена новація, що призвела до вдосконалення певної системи, є інновацією [2, с. 91].

Порівнюючи ці дефініції за їх змістом, М. М. Поташник відзначає, що “у науковій літературі розрізняють поняття “новація” або “новий засіб” (вони вважаються синонімами) та “інновація”, “нововведення”. Новація – це саме засіб (новий метод, методика, технологія, програма тощо), а інновація – це процес освоєння цього засобу” [14, с. 6].

Терміни „нововведення” та „інновація” вважають рівнозначними й використовують як синоніми щодо кінцевого результату – впровадженної інновації. А. А. Пінський вважає, що в слові “інновація” вдало й тонко в семантичному плані поєднані два моменти: поява, творення нового, як такого, і одночасно його реалізація. Латинський префікс “in” підкреслює саме практичну, технологічну сторону реалізації нового [11, с. 39].

Таким чином, відмінною ознакою інновації порівняно з новацією є її практична реалізація, результати якої дозволяють судити про ефективність нових ідей, підходів, технологій тощо.

Наступною сутнісною категорійною ознакою інновації, що визначає змістовне ядро інновації є виникнення й утвердження нового. За своєю сутністю інновація є феноменом, якому нове властиве іманентно.

Досить ґрунтовно категорія нового в контексті проблем педагогічної інноватики проаналізована в дослідженні В. В. Докучаєвої. Згідно з її концепцією, “нове як результат подається у вигляді знову створеної інноваційної педагогічної системи. У той же час, саме інноваційна педагогічна система є детермінантою (умовою) подальших змін для досягнення більш значущих цілей (зрозуміло, відповідно до певних ціннісних пріоритетів). При цьому передбачається, що в кожній конкретній ситуації створення чи реалізації нового інноваційний процес може поставати як Чинник (сукупність чинників), як Умова (сукупність умов), як Технологія” [4, с. 24].

М. В. Артюшина, беручи за основу критерій новизни, виділяє в інновації такі ключові аспекти: інновація – це запроваджене нове в певній системі, введення новацій або нововведення; не все нове можна вважати інноваційним, а лише те, що має прогресивний початок, розвиває, вдосконалює систему [2, с. 91].

На думку Н. Юсуфбекової, „інновація” має означати все, що пов’язане з процесами створення нового в системі освіти, його опанування на практиці й подальшого дослідження в теорії [18].

Про прогресивність, актуальність, ефективність нового можна судити лише за результатами його освоєння, реалізації. Нове як особливий феномен співвідносять за такими ознаками: просторово-часова неідентичність, актуальність, стабільність, ефективність, оптимальність, змінюваність. У педагогіці новизна фігурує як абсолютно нове, відносна новизна, суб’єктивна новизна, псевдоновизна. На кожному з цих рівнів виявляються її суттєві особливості [6, с. 23-24].

Таким чином, створення, утвердження, буття нового як цілісного унікального феномену відображає саму природу інновації як засобу оновлення освітньої системи.

Більшість авторів сутнісною категорійною ознакою інновації визнають процесуальність. Визначення інновації як процесу пов’язують з послідовністю стадій зародження, створення, дифузії, освоєння, реалізації, модифікації нововведень, що відповідає концепції „життєвого циклу” інновацій. Цей процес характеризується відкритістю до потреб суспільства й особистості, перманентністю, цілеспрямованістю, системністю. К. Ангеловські, досліджуючи інноваційні явища в освіті, досить справедливо стверджує, що “... сама концепція перманентності освіти передбачає перманентність змін” і розглядають інновацію як органічну складову щоденної роботи, тобто – неперервний процес [1, с. 16].

Необхідним критерієм інновації як процесу є цілеспрямованість змін, які вносяться у середовище. Тобто, це спеціально організований процес, спрямований і керований для досягнення визначеного результату. Інновації визначаються як форма керованого розвитку, вони не з’являються стихійно, а завжди реалізуються

цілеспрямовано, мають певного суб'єкта реалізації. При цьому інновації можуть ініціюватись зовнішньо, а можуть реалізовуватись в середині певної системи [2, с. 91].

У ряді досліджень інновація визначається через категорію результату як наслідку реалізації нових ідей, підходів, технологій. У дискусії щодо диференціації поняття інновації як процесу чи результату ми не бачимо підстав для штучного протиставлення цих двох складових одного й того ж явища, оскільки тільки діалектична їх єдність і відображає його сутність. Будь-який процес здійснюється для отримання визначеного результату, який прогнозується як мета діяльності, що забезпечує цей процес. Одночасно мета в якості бажаного результату визначає функції процесу в цілому та окремих його етапів.

Таким чином, в інновації діалектично поєднані дві сторони: предметна (що нове створюється, впроваджується) і процесуальна (яким чином досягається необхідний результат). Тому інновація представляє собою систему елементів, відносин і дій, які забезпечують необхідний результат.

Наявні розбіжності у тлумаченні категорії „інновація” дозволяє вирішити системний підхід.

У дослідженнях інноваційних процесів, виконуваних поза конкретним дисциплінарним контекстом (методологічний, загальнотеоретичний аспекти інноватики), головним питанням є вивчення переходу від одного стану системи до іншого, нового, та управління процесом нововведень [4, с. 11].

Розуміння інновації має ґрунтуватися на аналізі того, які якісні зміни відбуваються з системою, коли здійснюється інновація. А. І. Пригожин визначає суть процесу нововведення у переході певної системи з одного стану в інший зі своїм життєвим циклом [13, с. 28].

Все вищезазначене дозволяє трактувати поняття інновації як системи, всі компоненти й відносини якої розглядаються тільки з позицій цілісності й саморозвитку.

У трактуванні поняття “інновація” чітко простежується лінія його експлікації з цілеспрямованими змінами, що зумовлюють перехід системи із одного стану в інший.

У становленні інноваційної освіти в Україні інновації пов'язуються насамперед з конкретними соціальними змінами, до яких вони приводять. Інновація – це, у першу чергу, не те, що є новим, а те, що змінює середовище її впровадження. Цей змістовний підхід дає основи для розуміння інновацій в освіті як цілеспрямованих змін щодо її вдосконалення [9, с. 8].

Узагальнюючи аналіз категорійних ознак досліджуваного поняття, ми визначаємо інновацію як спеціально організований, цілеспрямований, неперервний, керований процес практичної реалізації суб'єктами інноваційної діяльності нових ідей, теорій, технологій, результатом чого є якісні зміни освітньої системи.

На нашу думку, повноцінне розуміння сутності інновації як педагогічної категорії неможливе без встановлення його зв'язків з іншими, загальноживаними, усталеними як у теорії так і в практиці, поняттями „інноваційний процес” та „інноваційна діяльність”.

Поняття „інноваційний процес” порівняно недавно введено у глосарій педагогічної науки. Проте в публікаціях останнього періоду спостерігається тенденція до визнання його ключовим у системі понять інноватики. У методології інноватики підкреслюється єдність трьох складових інноваційного процесу: створення, освоєння і реалізація новацій [15].

При цьому є майже очевидним, що поняття „інноваційний процес” більш широке, оскільки охоплює всі можливі етапи функціонування нового від моменту його появи, а поняття „нове” визначає лише предмет діяльності учасників інноваційного процесу [4, с. 23].

Однією з головних особливостей інноваційного процесу є його циклічний характер, що виражається в такій структурі етапів, які проходить нововведення: виникнення, швидке зростання в боротьбі з опонентами, зрілість, освоєння, поширення, насичення, рутинізація, криза, фініш [15].

У вітчизняній літературі найбільш часто наводиться процесуальний цикл інновацій із створеного вченими Міжнародного інституту системних досліджень “Інноваційного глосарію”: сприйняття проблеми або можливості; перша концепція оригінальної ідеї; дослідження та розробка; перший вихід у виробництво і на ринок; удосконалення і зміни, що приносять прибуток [19, с. 124].

В освіті інноваційний процес розглядається як процес розвитку: “Розвиток школи здійснюється тільки через інноваційний процес. Інноваційний (а не навчально-виховний) процес і є об'єкт управління розвитку освітнього закладу. Розвиток школи і є процес розробки й освоєння новацій” [10].

Аналіз різних визначень поняття “інноваційний процес” дозволяє зробити висновок про те, що в будь-якому випадку специфічний зміст інноваційного процесу становить внесення змін в існуючі системи, процеси, технології, що дозволяє отримувати нові, більш ефективні результати, що мають практичне застосування.

Наступне системне поняття “інноваційна діяльність” – комплекс дій здійснюваних суб'єктами інноваційного процесу для ефективного забезпечення його організації, функціонування й управління.

І. Дичківська розглядає інноваційну діяльність як складний і багатоплановий феномен, що своїм змістом охоплює процес взаємодії індивідів, спрямований на розвиток, перетворення об'єкта, на переведення його в якісно новий стан; системну діяльність щодо створення, освоєння та застосування нових засобів; особливий вид творчої діяльності, що об'єднує різноманітні операції і дії, спрямовані на одержання нових знань, технологій, систем [6, с. 248].

Категорія діяльності обумовлює діалектику співвідношення між її суб'єктом та об'єктом й систему суб'єктно-об'єктних і суб'єктно-суб'єктних відносин. Суб'єктний підхід визначає методологічний статус інноваційної діяльності як метадіяльності, що змінює рутинні компоненти репродуктивних видів діяльності. Об'єктом такої діяльності є інші види діяльності, які сформувалися у попередній період і набули

репродуктивного характеру, а їх засоби (способи, прийоми) стали рутинними для певної спільноти людей. На їх зміну і спрямована перш за все інноваційна діяльність.

Ю.О. Карпова акцентує увагу на положенні, що і сама людина може стати об'єктом своєї метадіяльності, тоді предметом змін стають її особистісні структури: цінності, смисли, цілі, моральні позиції. Перераховані особистісні утворення складають основу мотиваційних структур діяльності і їх перебудова неминує впливає на зміну виконавчих структур діяльності – способів, засобів діяльності і, отже, зовнішніх результатів діяльності. Таким чином, аналіз інноваційної діяльності вимагає розгляду як зовнішньої, предметної, так і внутрішньої, психічної сфер діяльності. З такої точки зору „інноваційна діяльність – це метадіяльність, спрямована на перетворення всього комплексу особистісних засобів суб'єкта, які забезпечують не тільки адаптацію до швидкозмінної соціальної і професійної реальності, але і можливість впливу на неї” [7, с. 24].

Аналіз інноваційної діяльності відносно її суб'єкта дозволяє виділити її механізм – саморозвиток особистості професіонала. М.В. Кларін зауважує, що за своїм основним змістом поняття “інновація” відноситься не тільки до створення і розповсюдження новаций, але і до змін у способах діяльності, стилях мислення, які з цим пов'язані [8, с. 55]. При цьому педагог як суб'єкт інноваційної діяльності виступає основною рушійною силою, ініціатором і реалізатором інновацій.

Висновки. Терміносистема основних понять педагогічної інноватики визначається категоріями “інновація”, “інноваційний процес”, “інноваційна діяльність”. Критеріями, що визначають їх сутність, виступають такі ознаки як новизна, практична реалізація, ефективність змін педагогічної системи, цілеспрямованість, неперервність, керованість дій суб'єктів нововведень. Тріада визначених понять у їх цілісності слугує основою для вироблення концептуальних засад реалізації інновацій на рівнях теорії, процесу й технології діяльності конкретних навчальних закладів. Інтеграція понять об'єднує методологічну, соціокультурну, процесуальну, технологічну, предметну й соціально-психологічну складові інновації як поліфункціонального феномену.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в аналізі похідних понять інноватики: інноваційна система, інноваційне середовище, інноваційний потенціал та інших, які пов'язані з конкретними проблемами досліджень.

Література:

1. Ангеловски К. Учителя и инновации: [кн. для учителя] / К. Ангеловски ; пер. с макед. В. П. Диденко. – М.: Просвещение, 1991. – 156, [2] с.
2. Артюшина М. В. Психолого-педагогічні засади підготовки студентів економічних спеціальностей до інноваційної діяльності: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / М. В. Артюшина. – Київ, 2011. – 598 с.
3. Герасимов Г. И., Илюхина Л. В. Инновации в образовании: сущность и социальные механизмы / Г. И. Герасимов, Л. В. Илюхина. – Ростов н/Д: НМД «Логос», 1999. – 136 с.
4. Докучаєва В. В. Теоретико-методологічні основи проектування інноваційних педагогічних систем // Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. 13.00.01 / В. В. Докучаєва. – Луганськ, 2007. – 46 с.
5. Зязюн І. Філософія педагогічної наукової методології / І. А. Зязюн // Професійна освіта: педагогіка і психологія. Україно-польський журнал. – 2007. – № 9. – С. 49-69.
6. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: Навч. посіб. / І. М. Дичківська. – К.: Академвидав, 2004. – 352 с.
7. Карпова Ю. А. Введение в социологию инноватики: Учебное пособие / Ю. А. Карпова. – СПб.: Питер, 2004. – 192 с.
8. Кларин М. В. Инновации в обучении: метафоры и модели: Анализ зарубежного опыта / М. В. Кларин. – М.: Наука, 1977. – 223 с.
9. Марущенко О. А. Становлення інноваційної освіти в Україні // Автореф. дис. ... канд. соціолог. наук. 22.00.04. – Харків, 2004. – 18 с.
10. Новый человек и школа будущего. – М.: Педагогика, 1989. – 236 с.
11. Пинский А. К Московскому Положению о культурно-образовательных инициативах и инновационных школах / А. Пинский // Лицейское и гимназическое образование. – 1997. – №1. – С. 39
12. Попова О. В. Розвиток інноваційних процесів у середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладах України в ХХ столітті: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Попова О. В. – Харків, 2001. – 468 с.
13. Пригожин А.И. Нововведения: стимулы и препятствия (Социальные проблемы инноватики) / А.И. Пригожин – М.: Политиздат, 1989. – 271с.
14. Хомерики О. Г. Развитие школы как инновационный процесс: Метод. пособие для руководителей образоват. учреждений / О. Г. Хомерики, М. М. Поташник, А. В. Лоренсов; под ред. М. М. Поташника; Рос. акад. образования. Ин-т управления образованием. – М.: Новая шк., 1994. – 61 с.
15. Хуторской А. В. Теоретико-методологические основания инновационных процессов в образовании / А. В. Хуторской // Интернет-журнал „Эйдос”. – 2005. – 26 марта. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2005/0326.htm>.
16. Чернілевський Д. В. Методологія наукової діяльності: навчальний посібник: Вид. 2-ге допов. / За ред. Д. В. Чернілевського. – Вінниця: Вид-во АМСКП, 2010. – 484 с.
17. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития; Капитализм, социализм и демократия / Й. А. Шумпетер; пер. с нем., англ. В.С. Автономов. – М.: Эксмо, 2008. – 863 с.

18. Юсуфбекова Н. Р. Общие основы педагогической инноватики. Опыт разработки инновационных процессов в образовании (метод. пособ.) / Н. Р. Юсуфбекова. – М. : ЦС ПО РСФСР, 1991. – 91 с.
19. H. D. Haustein, H. Mair. Innovation Glossary. Oxford, New-York, Toronto, Sydney, Frankfurt. 1986. – 224 p.